

Consumentenkijk op voedselveiligheid in Nederland

*J.C. Dagevos**

De berichten en beelden van aan de pest lijdende varkens, dioxinekippen, BSE-koeien en MKZ-schapen waarmee we de laatste jaren zijn geconfronteerd, maken duidelijk dat het onschuldige Ot en Sien-imago van het agrarisch bedrijf definitief naar het rijk der fabelen kan worden verwezen. Voedselproductie blijkt geïntegreerd met de risicosamenleving, om de term te gebruiken waarmee de Duitse socioloog Ulrich Beck furore heeft gemaakt. 'Risicosamenleving' verwijst naar de omstandigheid dat gevaren een inherent onderdeel vormen van het moderne leven. Daar hebben we rekening mee te houden en we moeten ons erop instellen. De recente crises en calamiteiten in agroproductieketens hebben weer eens onderstreept dat voedsel en veiligheidsrisico's met elkaar te maken kunnen hebben. De 'plagen' waar voedingsland onder gebukt is gegaan, zijn als schokkend ervaren. De verhoogde mediabelangstelling, de overheidsbemoediging en de ondernemersaandacht voor voedselveiligheid hebben dat duidelijk laten zien. En het is zeker waar: de veelvuldig op de televisie getoonde beelden van 'preventief' geruimde dieren hangend in grijpers, lege stallen en verslagen boeren waren ronduit onthutsend. Onder invloed van deze gebeurtenissen is voedselveiligheid uitgegroeid tot een issue met actualiteitswaarde en urgentie. Tegelijkertijd wordt steeds duidelijker dat overheid en bedrijfsleven op een specifieke wijze tegen voedselveiligheid aankijken. Daarbij valt op dat bij het waarborgen van de voedselveiligheid vooral de inzet van technologie en technocratische maatregelen dominant zijn. Anders geformuleerd: rationaliteit, objectiviteit, inspectie en detectie bepalen de wijze waarop voedselveiligheid wordt benaderd. Deze visie krijgt eveneens vorm in de recente installatie van wetenschappelijk georiënteerde voedselautoriteiten op nationaal (Voedsel en Waren Autoriteit) en Europees niveau (European Food Safety Agency). Om de onveilige praktijken in de voedselproductie tegen te gaan, leggen deze nieuwe

* De auteur is senior wetenschappelijk onderzoeker bij het LEI – Wageningen Universiteit en Researchcentrum te Den Haag.

institutionele arrangementen de nadruk op de aanscherping van veiligheidseisen en controlepraktijken, via verbetering van kwaliteits- en detectiesystemen, via beheersing en integraal ketenbeheer, en op basis van harde getallen en wetenschappelijk geverifieerde bewijslast ('sound scientific evidence'). Risicoreductie geldt hierbij als einddoel. Voedselveiligheid en risicoreductie zijn in deze optiek twee zijden van dezelfde medaille.

Bovenstaande visie op voedselveiligheid wordt in dit artikel bestempeld als reductionistisch. In het onderstaande zoeken we naar mogelijkheden om het perspectief op voedselveiligheid te verbreden. Die proberen we te vinden door voedselveiligheid door een consumentenbril te bekijken. De achterliggende veronderstelling daarbij is dat een 'reductionistisch-rationele' benadering van voedselveiligheid behoort tot een voedingsmarkt die traditioneel sterk productgericht is, terwijl een pluriformer kijk op voedselveiligheid past bij een voedingsmarkt waarin de oriëntatie op de consument tot topprioriteit is verheven. Voor de goede orde: hiermee wil niet gezegd zijn dat veterinaire of epidemiologische benaderingswijzen van voedselveiligheid onbelangrijk zijn. Integendeel, deze zijn noodzakelijk, maar niet altijd en automatisch voldoende om consumenten gerust te stellen alsmede hun risicobeoordeling te begrijpen. Voedselveiligheid is een thematiek die vanuit consumentenperspectief geconfronteerd wordt met complicerende factoren en tot nadenken stemmende onderzoeksuitkomsten. Een aantal daarvan passeert hieronder de revue met de bedoeling een impressie te geven van hedendaagse discussies, dilemma's en denkrichtingen ten aanzien van voedselveiligheid.

Consumentenvragen

De hedendaagse voedingsmarkt presenteert zich graag als consumentgericht. 'De consument staat centraal', is het veelgehoorde credo. Toch betekent dit niet dat aan consumenten uitputtend de vraag is voorgelegd hoe zij over voedselveiligheid denken. Dat blijkt wel uit het feit dat geen eenduidig antwoord is te geven op de vraag of de zojuist gekarakteriseerde benaderingswijze van voedselveiligheid voldoende 'esprit de finesse' bezit om consumenten op een dusdanige manier aan te spreken dat ze vertrouwen koesteren in de veiligheid van het voedsel. Dit is des te opmerkelijker omdat het (her)winnen van het consumentenvertrouwen in het Brusselse en het Haagse als een

essentieel argument geldt ter rechtvaardiging van de investeringen van grote hoeveelheden tijd, geld en energie die zijn en nog steeds worden gedaan ter verbetering van de voedselveiligheid. Deze consumentgerichte legitimering stoelt op de premisse dat het (her)winnen van consumentenvertrouwen primair een kwestie is van een rationele aanpak bestaande uit het inzetten van technologie en wetenschap of het ontwerpen van regels en procedures. Over de consumentgerichtheid van deze benaderingswijze bestaat twijfel (zie bijvoorbeeld Brom, 2000; Folbert en Dagevos, 2000; Macfarlane, 2002; Oosterveer en Spaargaren, 2002).

In dit licht bezien is het opvallend dat wanneer consumenten de vraag wordt voorgelegd of ze kwaliteitscontroles belangrijk achten in het kader van voedselveiligheid, hier bevestigend op wordt geantwoord (Future of Food, 2002). Eveneens laat consumentenonderzoek zien dat publieke of private controlerende instituties weliswaar niet altijd worden vertrouwd, maar dat de overheid wel een belangrijke verantwoordelijkheid krijgt toebedeeld als het gaat om het verzekeren van voedselveiligheid (zie bijvoorbeeld Future of Food, 2002; VWA, 2002). Onder overheden, ondernemers en onderzoekers heeft het afgelopen decennium de gedachte postgevat dat het vertrouwen van de consumenten in de veiligheid van hun voedsel ernstige schade heeft opgelopen door de opeenvolgende voedselaffaires. Het is maar de vraag of die gedachte juist is. Terwijl de veronderstelde teloorgang van het consumentenvertrouwen ten grondslag ligt aan de beleidsinspanningen en investeringen, blijft het een open vraag of voedsel-schandalen daadwerkelijk tot een dalend consumentenvertrouwen leiden. Enerzijds beantwoorden levensmiddelenconsumenten niet aan het beeld dat ze onverschillig, onwetend, irrationeel of paniekerig zouden zijn, wanneer ze aangeven dat ze zich serieuze zorgen maken over de veiligheid van voedingsproducten en huidige productie-methoden (zie bijvoorbeeld Dagevos en Hansman, 2003; VWA, 2002). Dergelijke consumentenzorgen getuigen eerder van betrokkenheid en belangstelling dan van onverschilligheid. Aan de andere kant hebben de geventileerde zorgen of verontwaardiging van consumenten over de BSE-crisis of het dioxineschandaal er allerm minst toe geleid dat de vraag naar rundvlees of kipproducten structureel is afgenomen. De Nederlandse praktijk van de laatste jaren heeft geleerd dat voedselconsumenten zich weliswaar (enige) zorgen maken over (bepaalde) levensmiddelen, maar dat deze bezorgdheid ook snel weer wegzakt. Met andere woorden, de ongerustheid die consumenten zeggen te

voelen bij de veiligheid van hun eten vertaalt zich niet of slechts in geringe mate in de verandering van de feitelijke marktvaart en/of de bestaande marktaandelen. Zo kan worden geconstateerd dat de consument aan de ene kant wenst dat voedsel diervriendelijk wordt geproduceerd, terwijl aan de andere kant de consumptie van biologisch vlees maar niet echt van de grond wil komen en blijft steken op een luttele één à twee procent van het totaal.

De conclusies die hieruit worden getrokken kunnen grofweg in twee typen worden onderscheiden. De eerste gevolgtrekking luidt dat mensen in hun hoedanigheid van burger allerlei wensen hebben ten aanzien van voedselveiligheid, dierenwelzijn en milieuvriendelijkheid, maar zich als consument anders gedragen (zie Dagevos en Sterrenberg, 2003). De tweede is dat consumentenvertrouwen van ondergeschikte betekenis is zolang het nauwelijks aanwijsbare invloed heeft op de vraag naar bijvoorbeeld vlees. De marktvaart wordt als graadmeter gebruikt voor het bepalen van het consumentenvertrouwen en zolang die vraag op peil blijft, is er niets aan de hand, zo is de redenering. Echter, het manco van elk van deze twee reacties is dat beide veronachtzamen dat ook wanneer het daadwerkelijke consumentengedrag weinig aanleiding geeft om te twijfelen aan het consumentenvertrouwen, dit allermindst impliceert dat er onder levensmiddelenconsumenten geen ongenoegen of onbehagen zou bestaan over voedselveiligheid of sommige productiewijzen (zie Dagevos, 2002; Korthals, 2002).

Zijn er dan aanwijzingen dat onder consumenten een grote angst rond voedselconsumptie is ontstaan? Van een angstcultuur lijkt geen sprake, hoewel er – al dan niet onderhuids – wantrouwen bestaat ten aanzien van de wijze waarop voedsel wordt geproduceerd doordat er bijvoorbeeld huiver bestaat ten opzichte van bio-industrie of hypermoderne biotechnologie. Desgevraagd geven consumenten onder meer aan dat ze weinig op hebben met genetische modificatie in de voedselproductie, vindt men het zielig dat er veel dieren bij elkaar in een hok worden gehouden of heeft men moeite met het idee van een 'varkensflat'. Uit empirisch onderzoek is evenwel ook op te maken dat voedselveiligheid als maatschappelijke zorg een bescheiden positie inneemt. In vergelijking met de angst voor of zorgen over andere rampspoed en ellende, zoals terreur, geweld, armoede of veiligheid op straat, zijn voedingsgerelateerde onderwerpen van ondergeschikte betekenis (Dagevos en Hansman, 2003). Eveneens blijken zorgen en vertrouwen van consumenten omtrent voedselveiligheid zich

geenszins omgekeerd evenredig tot elkaar te verhouden. De overgrote meerderheid van de Nederlandse consumenten – percentages oplopend tot tachtig à negentig procent zijn gebruikelijke onderzoeksresultaten (Dagevos en Hansman, 2003; VWA, 2002) – geeft te kennen dat ze vol vertrouwen is als in *algemene* zin wordt gevraagd naar de mate waarin ze het voedsel dat ze kopen en eten veilig vinden. Tegelijkertijd maken ze zich welgemeende zorgen over *specifieke* productgroepen. Zo geven consumenten bijvoorbeeld aan dat ze zich zorgen maken over pluimveeproducten, vlees en vleeswaren, maar ook over groenten, gemaksvoeding en genetische modificatie (zie Dagevos en Hansman, 2003). Percentages variërend van dertig tot meer dan veertig procent van de consumenten die zich hierover zorgen maken, zijn geen uitzondering. Aangezien dezelfde consumenten in groten getale aangeven dat ze met een gerust hart naar voedselveiligheid in het algemeen kijken, gaan vertrouwen en zorgen dus blijkbaar samen. Vertrouwen in voedselveiligheid betekent niet dat consumenten zonder zorgen zijn als het om voeding gaat. Andersom impliceert de ongerustheid die consumenten uiten over de kwaliteit van levensmiddelen en de instanties die voor die kwaliteit verantwoordelijk worden gehouden, evenmin dat elk vertrouwen ontbreekt.

Complexiteit van voedselveiligheid

Voedselveiligheid wordt door een consumentenbril niet louter bekeken vanuit het perspectief van natuurwetenschappelijke bewijsvoering over de risico's die we objectief gezien lopen. Een 'objectieve' kijk op voedselveiligheid verliest bijvoorbeeld uit het oog dat gentechnologie in de optiek van veel consumenten wel degelijk in het kader van voedselveiligheid wordt gezien, terwijl er op basis van 'facts and figures' geen reden is genetische modificatie in verband te brengen met onveilig voedsel (zie bijvoorbeeld Kleter en Kuiper, 2003). Om dergelijke aspecten beter onderzoekbaar en inzichtelijk te maken wordt naar voren gebracht om voedselveiligheid niet als een geïsoleerd issue te bekijken dat uitsluitend een kwestie is van natuurwetenschappelijke bewijslast. De percepties en risicobeleving van consumenten ten aanzien van voedselveiligheid worden dan verbonden aan andere consumentenzorgen ('consumer concerns'). Voedselveiligheid is aldus niet per definitie een op zichzelf staande

consumentenzorg, maar hangt samen met andere zorgen van consumenten over voedingsmiddelen en voedselproductieprocessen. Relevante 'consumer concerns' in dit verband hebben betrekking op het gebruik van nieuwe productietechnologieën, hebben te maken met zorgen over bijvoorbeeld dierenwelzijn, duurzaamheid of eerlijke handelsverhoudingen. Inmiddels is het betrekken van dergelijke consumentenzorgen, die betrekking hebben op processen en praktijken in het moderne agrocomplex, ingeburgerd in het hedendaagse onderzoek. De relevantie ervan voor het begrijpelijk maken van de wijze waarop consumenten tegen voedsel(veiligheid) aankijken, laat zich bijvoorbeeld illustreren door het onderzoeksresultaat dat wanneer mensen getuigen van een kritischer kijk op de voedingswereld in den brede, deze procesgeoriënteerde zorgen hoogstbepalend blijken te zijn voor de (hoge) mate waarin consumenten zich zorgen maken over de veiligheid van afzonderlijke voedingsproducten (zie Dagevos en Hansman, 2003).

Verbreding en differentiatie van het consumentenperspectief ten aanzien van voedselveiligheid is bovendien mogelijk als wordt bedacht dat de veiligheid van voeding door de consument ook wordt gerelateerd aan een (keur)merk of etiket, aan de verpakking of aan de hygiëne in de winkel of supermarkt waar boodschappen worden gedaan. Voedselveiligheid kan ook worden gepercipieerd in het licht van 'enge beestjes' in producten die de (eigen) gezondheid schaden of met een focus op onzekerheden over bijwerkingen (op termijn). Überhaupt zijn er verschillen mogelijk tussen hoe consumenten tegen voedselveiligheid aankijken als het vizier is gericht op afzonderlijke producten of productcategorieën in het levensmiddelenassortiment. Als het om voedsel(on)veiligheid gaat, bestaan er over kipproducten andere ideeën en gevoelens dan bijvoorbeeld over chips. Ook is het verband te leggen tussen voedselveiligheid en de wijze van productie. Hierbij valt te denken aan verschillen tussen risicopercepties ten aanzien van bijvoorbeeld onbewerkte biologische producten van de koude grond en 'hightech' voedsel dat in de fabriek vele bewerkingen heeft ondergaan. Roept het 'ambachtelijke' imago van biologisch voedsel een warm en vertrouwd gevoel op, het 'gesleutel' aan eten dat met gefabriceerd voedsel gepaard gaat, wordt gemakkelijk met meer argwaan bekeken en als koel en steriel ervaren. Tussen haakjes: terwijl er toch de nodige discussie is over risico's van biologische landbouw in vergelijking met de gangbare en geavanceerde productiemethoden, betekent dit niet dat deze beelden en belevenis

van consumenten gemakkelijk veranderen.

Wanneer de kijk op voedselveiligheid wordt gedomineerd door objectief vast te stellen feiten en cijfers, ontstaat een blinde vlek voor de subjectieve aspecten van voedselveiligheid waarin de ideeën, de percepties, de gevoelens van relatieve buitenstaanders bepalend zijn voor de risicobeleving van voedselveiligheid. Datgene wat in de hoofden en harten van consumenten leeft ten aanzien van de veiligheid van het eten valt vaak niet samen met de feitelijke realiteit van het voedingssysteem. Evenzeer staan de opvattingen van experts over voedselrisico's en de inschattingen die leken maken welhaast diametraal tegenover elkaar (zie Frewer, 2003; Korthals, 2003). Maken deskundigen zich in het kader van voedselveiligheid bijvoorbeeld veel zorgen over *Campylobacter*, onder consumenten is deze bacterie doorgaans een grote onbekende. Evenmin is het realistisch te veronderstellen dat het verstrekken van objectieve cijfers en informatie aan consumenten hun subjectieve beleven automatisch in de gewenste richting van stijgend vertrouwen zal leiden. Ingewijden mogen zich over dit soort zaken ergeren, het gaat niet aan voedselveiligheid als een zaak van subjectieve consumentenpercepties te negeren of te ridiculiseren.

Consumentencontact

Het zou prettig zijn wanneer de hierboven geschetste differentiaties en discrepanties een stimulans zijn om in versterkte mate te achterhalen hoe consumenten aankijken tegen datgene wat ze eten en hun vertrouwen daarin. Onze kennis hierover is bepaald niet volledig. Hoewel er de laatste jaren het nodige is gezegd en geschreven over voedselveiligheid en consumenten(vertrouwen), kan hier niet uit worden geconcludeerd dat we beschikken over een uitgekristalliseerd inzicht in de belangstelling, betrokkenheid of bezorgdheid van levensmiddelenconsumenten. Opmerkingen over consumenten blijven door hun eenzijdigheid vaak steken op een karikaturaal niveau. Zo valt met regelmaat te vernemen: 'consumenten zijn louter prijsbewuste koopjesjagers', 'consumenten zijn hypocriet' of 'consumenten willen eten, niet weten'. Dergelijke platitudes geven een gesimplificeerd beeld van consumenten.

Naast een intensivering van onderzoek gericht op het achterhalen van de argumenten, meningsvorming en emoties van de consumenten

aangaande voedselveiligheid, raakt de laatste tijd een andere manier populair om consumenten beter te leren begrijpen. Daarbij wordt het belangrijker gevonden *met* consumenten te praten in plaats van *over* hen. Steeds meer geven beleidswereld en bedrijfsleven prioriteit aan het maken van contact met consumenten, hetzij rechtstreeks, hetzij via organisaties waardoor die consumenten vertegenwoordigd worden.

Aandacht voor transparantie, maatschappelijk verantwoord ondernemen en publieksparticipatie in nieuwe coalities en fora zijn recente uitvloeisels van een benadering van voedselveiligheid die het accent verlegt 'voorbij' de verbetering van bestaande detectie- en inspectiesystemen. De nadruk ligt op het winnen van het vertrouwen onder consumenten door de afstand tussen overheids- en bedrijfsbeleid enerzijds en de burgerij anderzijds te verkleinen. Voor het verdienen van consumentenvertrouwen is het belangrijk de afstand tussen dat wat er in agroproductieketens gebeurt op het gebied van voedselveiligheid en de consument te verkleinen. Dit kan bereikt worden door openlijk en eerlijk te communiceren over het gevoerde (bedrijfs)-beleid of door de consumenten te betrekken bij de vorming van dat beleid. Met het oog op dit laatste is het bijvoorbeeld vermeldenswaard dat het ministerie van LNV de jongste jaren gebruikmaakt van het zogenoemde Consumentenplatform in een poging 'geluiden uit de samenleving' door te laten klinken in de beleidsvorming. Een andere tendens, die in hetzelfde teken staat, is dat naar non-gouvernementele organisaties wordt geluisterd door ondernemingen of hun belangenorganen. Als informatie en inspraak kernbegrippen worden, wordt een andere vorm en inhoud gegeven aan de omgang met voedselveiligheid dan wanneer alles om inspecties en instituties draait.

Achter het schap

Een consumentgericht perspectief op voedselveiligheid zoekt de verbreding. Een verbreding van het blikveld is illustratief voor twee manieren waarop tegen voedselveiligheid wordt aangekeken. Elk van deze benaderingswijzen is representatief voor de discussie die hierover vandaag de dag wordt gevoerd. Achtereenvolgens hebben we het hieronder in kort bestek over de kantelende kijk op voedselveiligheid in de richting van voedsel*integriteit* en in de richting van *gezondheid*. Voedselveiligheid kan in een breder perspectief geplaatst worden door

oog te hebben voor de notie dat voedselveiligheid niet noodzakelijkerwijs alleen een kwestie van veilige eindproducten is. De focus dient zich dan tevens te richten op wat zich achter de schermen afspeelt. De problematiek van voedselveiligheid reikt voorbij de eindproducten die in het winkelschap of de marktkraam worden aangeboden en omvat ook achterliggende processen en praktijken in het voedingsstelsel. Hierdoor komen procesgeoriënteerde consumentenzorgen in beeld die zojuist zijn genoemd en die betrekking hebben op aspecten als milieuvuiling, verspilling van natuurlijke hulpbronnen, dierenwelzijn, gebruik van antibiotica, groeihormonen, bestrijdingsmiddelen of gentech. Vanuit een dergelijke invalshoek worden voedselveiligheid en voedselintegriteit synoniemen. De bakens worden verzet van eindproduct naar productieproces. Kwesties omtrent de veiligheid van eindproducten bestaan naast vraagstukken als: kan de kip of koe naar buiten, kan het varken wroeten, is de vis duurzaam gevangen, zijn de koffie en de cacao fair verhandeld, blijft er keuzevrijheid om gentech-vrij voedsel te consumeren? Evenals hierboven, geldt ook hier dat het spijtig is wanneer deze brede interpretatie wordt verworpen ten faveure van de macht van het getal. Het kwantitatieve argument dat er op de keper beschouwd maar betrekkelijk weinig consumenten zijn die 'bewust' boodschappen doen overheerst dan het kwalitatieve argument waarin bepleit wordt serieus te nemen dat consumenten voedselrationaliteiten hanteren waarin de boventoon wordt gevoerd door voeding in relatie tot leefstijl, normen en waarden of emotionele aspecten. De slowfood-beweging is slechts één voorbeeld, evenals vegetarisme of het tot cultus verheven snacken en 'grazen'. Voedselconsumptie heeft op vele en uiteenlopende manieren te maken met identiteit en levensstijl van mensen. Niet alleen voedingswaarde is van belang, maar morele en symbolwaarden zijn dat evengoed. In dit licht is een supermarkt desgewenst te zien als een plaats waar moderne consumenten hun morele identiteit tot uitdrukking brengen door voedselproducten te kopen die een bepaald maatschappelijk engagement uitdrukken of die aansluiten bij een bepaalde manier van leven (Dagevos, 2002; Zwart, 2003).

'Gezonde' kijk op voedselveiligheid

Tot slot wordt hier nog kort aandacht besteed aan een tweede beschouwingswijze, waarin voedselveiligheid in toenemende mate samenvalt met gezonde voeding. In vergelijking met de brede blik die vanuit het perspectief van voedselintegriteit wordt geworpen op de veiligheid van voedsel 'voorbij' het eindproduct, suggereert de focus op gezondheid dat de kijk op voedselveiligheid versmalt: voedselveiligheid staat gelijk aan de gezondheidsbevorderende eigenschappen van eindproducten. Deze benadering is eerder reductionistisch. Het biomedische en technisch-wetenschappelijke discours domineert. Toch kan die nadruk op gezondheid juist leiden tot een brede kijk op voedselveiligheid. Immers, kijkend naar de maatschappelijke context, valt op dat veel mensen te vet, te zout en te zoet consumeren en te kampen hebben of krijgen met overgewicht. Kijkend naar de marktcontext zien we dat levensmiddelenfabrikanten niet alleen calorierijke etenswaren aan de man proberen te brengen, maar ook investeren in de gezondheids- of vitaliteitstrend door in te zetten op gezonde en gezondheidsbevorderende voedingsmiddelen (functional foods). Tegen deze achtergrond is veilig eten dan niet alleen een kwestie van het weren van Salmonella, Listeria of Campylobacter, maar ook van het aanbieden en aantrekkelijk maken van voedingsproducten en consumptiepatronen die goed zijn voor lijf en leden.

De verbinding tussen veiligheid en gezondheid zorgt er ook voor dat ontwikkelingen in het gevoerde voedselveiligheidsbeleid van de voorbije jaren tegen het licht worden gehouden, waarbij kritische vragen zich gemakkelijk laten stellen. Wegen de investeringen en inspanningen om tot verdergaande risicoreductie te komen wel op tegen de feitelijke risico's die toch relatief gering zijn (in Nederland vallen jaarlijks zo'n honderd doden als gevolg van voedselinfecties en -vergiftiging, wordt recentelijk gemeld (Stuurgroep TA, 2003))? Wordt voedselveiligheid niet te obsessief benaderd via hygiënemaatregelen? Schieten we door naar een steriele voedingswereld waar de bewoners kasplantjes worden die bevattelijk zijn voor elke bacterie? Past het voedselveiligheidsbeleid er eigenlijk voor op dat de diversiteit in het productaanbod er niet door om zeep wordt geholpen? Waakt het beleid er voldoende voor dat productveiligheid niet oneigenlijk als concurrentiemiddel of importbeperking wordt gebruikt? De gezamenlijke noemer van deze vragen is dat ze bedoelen te wijzen op bepaalde irrationaliteiten van de dominante rationaliteit waarmee

voedselveiligheid is en wordt benaderd. De kwalificatie 'irrationeel' dient dus allesbehalve exclusief te worden gereserveerd voor het denken en doen van levensmiddelenconsumenten. Sterker, in dit artikel is erop gewezen dat de consumentenkijk op voedselveiligheid redenen geeft om meerdere voedselrationaliteiten in het voedselveiligheidsdebat te betrekken.

Literatuur

Brom, F.W.A.

Food, consumer concerns, and trust; food ethics for a globalizing market

Journal of agricultural and environmental ethics, 12e jrg., nr. 2, 2000, p. 127-139

Dagevos, J.C.

Panorama voedingsland; traditie en transitie in discussies over voedsel

Den Haag, Rathenau Instituut, 2002

Dagevos, J.C., H.J.M. Hansman
Weten, wensen & waarden; consument en voedsel(veiligheid)

Den Haag, Voedingscentrum, 2003

Dagevos, H., L. Sterrenberg (red.)

Burgers en consumenten; tussen tweedeling en twee-eenheid

Wageningen, Wageningen Academic Publishers, 2003

Folbert, J.P., J.C. Dagevos

Veilig en vertrouwd; voedselveiligheid en het verwerven van consumentenvertrouwen in comparatieve context

Den Haag, LEI, 2000

Frewer, L.

De consument en voedselveiligheid

In: C. Rougoor e.a. (red.), *Voedselveiligheid tot (w)elke prijs?*, Den Haag, Stuurgroep Technology Assessment, Ministerie van LNV, 2003, p. 61-69

Future of food

Duitsers en Nederlanders aan het woord over de toekomst van de landbouw; een grensoverschrijdende dialoog, 10 oktober-21 november 2001

Berlijn/Den Haag, 2002

Kleter, G.A., H.A. Kuiper
Biotechnologie en voedselveiligheid

Justitiële verkenningen, 30e jrg., nr. 6, 2003, p. 86-98

Korthals, M.

Voor het eten; filosofie en ethiek van voeding

Amsterdam, Boom, 2002

Korthals, M.

Kleine ethiek van verschillen in risicopercepties en opvattingen van voedselveiligheid

In: C. Rougoor e.a. (red.)

Voedselveiligheid tot (w)elke prijs?, Den Haag, Stuurgroep Technology Assessment, Ministerie van LNV, 2003, p. 71-77

Macfarlane, R.

Integrating the consumer interest in food safety; the role of science and other factors

Food policy, 27e jrg., nr. 1, 2002, p. 65-80

Oosterveer, P., G. Spaargaren

Veilig voedsel een vraagstuk van experts? Commentaar op de beleidsnota Voedselveiligheid 2001-2004

TSL, 17e jrg., nr. 2, 2002, p. 120-123

Stuurgroep Technology Assessment

Meer doden door ongezonde voeding dan door onveilig voedsel
Den Haag, Ministerie van LNV, persbericht 16 december 2003

Voedsel en Waren Autoriteit
Voedselveiligheidsmonitor

Den Haag, NFO Trendbox, 2002

Zwart, H.
Achterdocht en overvloed; de lotgevallen van de voedselconsument

In: R. van Est, e.a. (red.), *Genen voor je eten – eten voor je genen; maatschappelijke vragen en dilemma's rondom voedingsgenomics*

Den Haag, Rathenau Instituut, 2003, p. 93-120